

ИЈСЦ

БЕОГРАД

10–14. 9. 2003.

**НАУЧНИ
САСТАНАК
САДВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

**ГРАМАТИЧКИ ОПИС
СРПСКОГ ЈЕЗИКА**

33 / 1

БЕОГРАД, 2004.

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/1

Јованка Радић
Јагодина

ГРАМАТИЧКЕ КАТЕГОРИЈЕ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У последње време се све чешће истиче потреба за другачијим приступом језичким чињеницама у граматицима, пре свега у оним сачињеним у педагошке сврхе (исп. Дешић 1999, Ивић 2000: 69–70, Кордић 1999, Тополињска 1999, 2002). То пре свега подразумева потребу „*da se gramatičke datosti adekvatno opišu i protumače*” (Ивић 2000: 69), да се дође до граматике српског језика коју би се већим разумевањем и интересовањем прихватили они којима је намењена. Чини се да би се интересовање за граматику повећало ако би се бар у завршном општеобразовном циклусу успело, на целовит и што једноставнији начин, представити функционисање система српског језика на глобалном плану, ако би се утврдиле споне између лексике, семантике, граматике и прагматике. Глобална теорија функционисања система српског језика представља се само у општелингвистичким приручницима, али у пракси и она обично остаје „сакривена” у општелингвистичким темама које уџбеник третира. На сличан начин изложена општа теорија конкретног језика би и у школским граматицима датог језика могла омогућити лакше усвајање практичних језичких чињеница, чије би изучавање у контексту општих законитости деловало много смисленије. Такав приступ би морао бити заснован на корпусу изворно природних примера употребе стандардног језика из непосредне интерперсоналне комуникације, који су сваком учеснику у образовном процесу искуствено познати. Ово зато што се језик не остварује ван комуникације и што се његово функционисање не може у целости разумети без уважавања околности у којима се комуникација одвија.

Предмет овог рада су језичке категорије које се у нашим граматицима обично одређују као *граматичке*, будући да се на информативно-граматичке садржаје које оне носе упућује граматичким, обично морфолошким средствима.¹ У уџбенику опште лингвистике се у прис-

¹ Уместо термина *граматичка категорија*, у једној граматици за средњу школу употребљава се термин „граматичко значење” (Симић 1996: 108), са у основи истим садржајем, а у граматици за основну школу (Кликовац 2002: 58) термин „обличке категорије”. У Приручној граматици (Барић/Лончарић... 1979) се једне категорије одређују

тупу *граматици* посебна пажња посвећује темељним граматичким категоријама, претежно на датостима српског језичког система (Бугарски 1996: 148–153). Исто то у већини школских граматика српског језика углавном изостаје. После уводног инвентара, са неједнаким списковима граматичких категорија,² оне се у даљем излагању обично посматрају изоловано, у оквиру појединачних врста речи. При томе се често на исту раван стављају граматичке категорије различитих системских функција, а касније се у њиховом посматрању остаје претежно на равни морфологије. Не прави се разлика између граматичких категорија са чисто граматичком функцијом и значењем, какав је нпр. падеж, и категорија са ширим садржајима (нпр. род и број код именица, лице код заменица, компарација). Не наглашава се довољно њихов системски значај и чињеница да облик увек носи неко значење, – на појмовној, семантичкој, синтаксичкој и(ли) ситуационо-комуникативној равни.³ Ако се у тексту школске граматике експлицитно не истакне да поједини подаци који су важни за разумевање језичке структуре, односно, поједине „граматичке категорије”, нису исказани морфолошким средствима, већ су садржани у лексичком значењу појединих врста речи (нпр. глаголски род и вид), и ако се такве категорије јасно не одвоје нпр. од лица и времена, они који усвајају граматику на општеобразовном нивоу неће разумети ни шта су граматичке категорије, ни шта је значење речи, нити ће разумети разлику између лексичке семантике и граматике.⁴ Важно је експлицитно образложити и то да се све базичне категорије (род, број, лице, падеж) појављују као релевантна обележја више врста речи, и да се све оне код различитих вр-

као „граматичке” (род, 67), друге као „морфолошке” (број и падеж, 68), док прецизирања слична овим изостају у вези са „глаголским категоријама” (147–156).

² Сумаран преглед трију граматичких категорија, *рода, броја и лица*, уз образлагање њихових системских функција, Стевановић (1975: 174–179) даје у уводу у Морфологију. Мразовић-Вукадиновић (1990: 26) у списку граматичких категорија има *глаголски вид, време, начин, сјање, род (генус), број (нумерус), лице, падеж и поређење*; Симић (1996: 108) у списку „граматичких значења” даје *род, број, лице, време, сјање, начин, падеж*; Станојчић-Поповић (2001: 76–77) у заједничке граматичке категорије именских речи убраја *род, број и падеж*, одређујући последње две и као морфосинтаксичке, а од граматичких категорија својствених глаголима *лице, време, начин, вид, род, граматички род и број*, уз напомену да су све сем вида, који је класификациона категорија, „такође и морфосинтаксичке категорије”; Кликовац (2002: 58) у „обличке категорије” именица убраја *падеж и број*, придева – *род, број, падеж, вид и компарацију* глагола – *глаголски облик, лице, род, број, сјање и оиврдносћ/одричносћ*; итд.

³ Засебна обрада морфолошких обележја именица и глагола на једној страни, а потом обрада синтаксе падежа и глагола у другим деловима граматики, без њиховог начелног повезивања, не доприноси томе да учесници у образовном процесу схвате да су ово морфосинтаксичке категорије.

⁴ Запажено је да је и студентима матерњег језика „у језичкој структури ближе и разумљивије оно што има директну семантичку (и прагматичку) позадину од онога чему су темељ чисто дијакритичке дистинкције” (Тополињска 1999: 163).

ста речи појављују са новим садржајем и функцијом, различитим у односу на врсту речи која дату грамаћичку категорију познаје као своје базично семантичко и/или класификационо обележје.⁵ Неуважавање ових особина језичког система у школским грамаћикама даје привид испарцелисаности и неповезаности језичких нивоа, привид потпуне одвојености грамаћике и од основне језичке функције, и од семантике и од прагматике. Управо наведени аспекти у приступу грамаћичким категоријама су предмет мога интересовања у овоме раду. Без прецизног освртања на литературу, која је у вези са проблематиком појединих грамаћичких категорија врло обимна, скренућу пажњу на оне аспекте грамаћичких категорија који у грамаћикама српског језика, а потом и у настави, нису уопште, или нису довољно експлицирани, како код својих прототипских, тако код нетипичних представника. Потребно је напоменути и то да је све што следи у основи нешто другачија систематизација познатих чињеница, делом у сагласности са антропоцентричном лингвистичком теоријом (исп. Тополињска 2002), док је стављање акцента на функционално-семантички аспект грамаћичких категорија у складу са концепцијама језичког описа које се у последње време примењују (исп. Кордић 1999).⁶

1.0. Системске грамаћичке категорије, – род, број, лице и падеж, – најзначајнији су везивни елементи у језичком систему, пре свега у оном флективног типа, са релативно слободним редом речи, какав је српски. Свака од њих појединачно представља релевантна грамаћичка обележја најмање две врсте речи, а све своја изворишта имају у именичким речима, у именицама и именичким заменицама.⁷

1.1. **Род** је код именица, речи које именују конкретне или апстрактне појмове одређених карактеристика, у основи класификациона грамаћичка категорија; односно, именице се по роду разликују, морфолошки и семантички, или само морфолошки. Базични семантички садржај ове грамаћичке категорије сачуван је до данас код највећег броја имена за живо, односно за живе створове „оспособљене за кретање” (Ивић 2000: 57), – где се категорија мушког рода везује за називе бића мушког пола,

⁵ Примера ради, говорећи о придевима као несамосталним речима Стевановић (1975: 248) испод наслова *Род у њридева* констатује да придеви као несамосталне речи немају свога посебног рода, већ га добијају од именица. Међутим, ни овде ни другде на сличан начин не говори о броју и падежу код придева. Истог хијерархијског ранга је следећи наслов, *Облици неодређеног и одређеног вида њридева* (249), а при том се нигде не истиче да је вид специфично придевска грамаћичка категорија, битно различите функције од рода.

⁶ Сличан приступ грамаћичким категоријама препоручује Дешић 1999.

⁷ Именичким грамаћичким категоријама се обично сматрају род, број и падеж (Бугарски 1996: 148), али не и лице, иако и категорија броја, а донекле и рода, захвата све променљиве врсте речи, укључујући и глаголе. Насупрот овоме, Стевановић (1975: 175) запажа да су род, број и лице самостални „само код самосталних речи, код именица и личних заменица”, што имплицитно говори да он и лице сматра именичком категоријом.

женског рода за називе бића женског пола, и средњег рода за недорасла бића код којих је полност видно неиздиференцирана, односно, имајући у виду социолошки аспект (поделу рада и корисност), небитна. Род је, дакле, податак који имена живих створова носе у свом лексичком значењу као релевантну семантичку компоненту, што је обележено и одређеним формалнограматичким (парадигматским) обележјима, односно, род је код ових именица примарна **лексичкосемантичка** категорија (нпр. *човек, жена, дејше; јелен, кошуџа, лане; мачак, мачка, маче*).⁸ У класи именица код којих преовладавају различите врсте атрибутивних значења (носиоци особина, ређе и занимања), спорадично и у другим категоријама (исп. хипокористике *ујка, девојче, момче*), где су граматички род и пол лица које се датом лексемом означава често неусаглашени, а каткад и семантички ирелевантни јер се дата ознака може односити на сва лица независно од пола (нпр. *будала, њијаница*), – на пол се не указује формалним обележјима. Он је садржан у самом лексичком значењу (*џо момче, џо девојче*), или се на њега указује граматичким родом несамосталних речи у атрибуту, или и у предикату (*џај судија, џај њијаница*). Слично њима, сви називи за појмове који нису бића граматички род познају као **лексичкоморфолошко** обележје, односно класификационо (парадигматско) обележје које у хијерархијски уређеном систему омогућује линеарно (синтагматско) груписање и прецизнију морфосинтаксичку диференцијацију.

1.2. Код већине именица **број** је **морфосемантичка** категорија која је увек у зависности од значењског типа именице,⁹ а актуализује се у говорној ситуацији као имплицитна квантификативна ознака. Код именичких заменица за прво, друго и треће лице број је **лексичкосемантичка** (или боље **лексичкодеиктичка**) и класификациона категорија нешто другачијег садржаја (в. Ивић 1995: 63, Клајн 2000: 97–101). На базични семантички садржај категорије броја код именица уверљиво указује чињеница да се по граматичком броју несметано мењају само именице које именују бројиве појмове, „*otelotvorene u vidu pojedinačnih, jasno uobličених entiteta*” (Ивић 1995: 9), са доминантном заједничком карактеристиком, тзв. заједничке именице (нпр. множински облик *сџолице* упућује на већи број објеката са могућим различитим карактеристикама, али са заједничком основном значењском димензијом за предмет има одређени склоп и служи за седење). Само се уз ове именице несметано везују и нумерички квантификатори. На другој страни, множина градивних и апстрактних именица заснива се на различитим обележјима истоврсних појмова, семантички је дакле битно различита од множине заједничких именица (нпр. множински облик *жиџа*

⁸ Употреба термина *облик* речи нема своје место у вези са родом именица. Он се, међутим, појављује и код аутора који врло одређено констатује да „свој сопствени род, и то само један од три рода” имају једино самосталне речи (Стевановић 1975: 175). Исп. „именице истог рода имају више облика” или „именице *жена* и *кокош*, нпр. имају различите облике” (Исто).

⁹ Том проблему је посвећена обимна студија М. Ивић (1995: 9–35).

или *мисли*, означаџава најмање две у нечему различите врсте означених појмова), исказује „мноштво разноврсног” (Иџић 1995: 25).¹⁰ Насупрот њима, по броју се не мењају именице које у своме примарном лексичком значењу имају значење небројивог мноштва (збирне именице), или значење јединственог појма који се са више својих карактеристика не може појавити у већем броју (властите именице).¹¹ Семантика онемогућаџава и везивање нумеричких квантификатора за такве именице употребљене у свом основном значењу (изузетке имамо међу неким збирним именицама које стоје у суплетивном парадигматском односу са заједничком именицом, нпр. *деца, браћа, чељад*). Ако овим прикључимо и именице по својим морфолошким обележјима назване *singularia* (*истјок, ушорак*) и *pluralia tantum* (*враџа, леђа*), нужно је извести закључак да су именице по броју делимично променљива врста речи и да је ова променљивост условљена њиховим значењем.¹²

Све остале променљиве речи морфолошка обележја рода и броја добијају од именица при функционалном (синтагматском) груписању у току језичке реализације, будући да појмовном садржају на коме оне почивају никад не може бити приписано својство рода (засновано на полности) или броја (засновано на бројивости). Модел те категоријалне променљивости несамосталних речи у процесу приписивања њиховог садржаја појмовима означеним именицама садржан је у личним заменицама, односно у личној заменици за треће лице. Треће лице не учествује у разговору, о њему се говори, а његова прецизнија идентификација се остварује обликом који истовремено указује на пол (род) и број. Ова лична заменица је самостална реч код које се променљивост по роду и броју не засниџава на прилагођавању грамаџичком роду и броју именице, већ се, по моделу именица за ознаку живог, грамаџичко обележје рода и броја прима из џанјезичких околности, односно из говорне ситуације. Облик којим се упућује на одраслу јединку мушког пола, или на било шта што се имену-

¹⁰ Овакав садржај категорије броја обично се приписује градивним именицама, док се множина апстрактних именица везује само за изџестан степен њихове конкретизације, односно за њихово везивање за „нешто одређено, стварно” (Стеџановић 1975: 187, Станојчић-Поповић 2002: 81, исп. и Симић 1996: 114).

¹¹ Грамаџичка множина властитог имена најчешће је заснована на појави истоимених објеката (лице, географски објекат и сл.), ређе и на могућности да властито име у себе прими својеврсна метафоричка значења (нпр. *У одељењу има џеи Милица* (тј. пет особа (девојчица) са личним именом Милица), или „*У нашој истјорији је било много Милоша* (тј. било је много људи храбрих као Милош Обилић)”, Станојчић-Поповић 2002: 80). Њихова грамаџичка множина увек подразумеџава различите појмове (јединке) са само једном заједничком карактеристиком.

¹² У делу у коме се у вези са именицама начелно говори о грамаџичком броју, у већини грамаџика се ова категоријална променљивост приписује именицама као општа карактеристика (исп. Станојчић-Поповић 2002: 79). О условљености ове категоријалне променљивости значењем говори се у вези са појединим значењским скупинама (Исто: 79–81). Иначе, начелна ограничења променљивости речи одређене врсте констатују се у свим грамаџикама само за бројеве.

је именицом мушког рода, завршава се на сугласник, како се завршава и већина именица којима се именују лица мушког пола. Исто је са заменицама женског, донекле и средњег рода. Као код ове заменице, тако и у свим несамосталним врстама речи, у придевским речима, морфеме за ознаку рода истовремено носе и ознаку броја, и оне су, кад у себи имају обједињене те две функције, у српском језику увек исте: $-\emptyset$, $-a$, $-o / -u$, $-e$, $-a$. Та системска правилност у дистрибуцији морфема за ознаку рода и броја код несамосталних врста речи надомешта, у процесу конгруенције, системске неуједначености у обележавању граматичког рода и броја код именица (*сесѝра, кћи; радник, владика*).¹³ У процесу приписивања својстава појмовима означеним именицама истовремено се фиксира, односно изнова наглашава род и број употребљене именице. То су честа изворишта редуванце у језику, али истовремено и елемент система на којем почива стабилизација формалних (парадигматских) обележја ознака за одређене појмове, пре свега за именице са значењем предмета и појава (исп. адаптације у форми *бицикл, бицикла, бицикло*, или стандардно *ѝа реч : ѝај реч* у дијалектима). Дакле, род и број су код дела именица и дела заменица (уз личне заменице исп. и демонстративну заменицу за идентификацију *овај, ѝај, онај*) лексичкосемантичка, односно лексичкодеиктичка, или лексичкоморфолошка категорија, – а код свих осталих речи које их познају (придеви, придевске заменице, бројеви, глаголски придеви), представљају **морфолошкоконгруентне** категорије. Број је морфолошкоконгруентна категорија и код личних глаголских облика.

1.3. Системски значај граматичке категорије **лица** није мањи од значаја категорије рода и броја, иако ову категорију познају само две врсте речи, личне заменице и глаголи. Лице је базично обележје заменица, оно је основни критериј у класификацији заменица код деиктичких речи, а личне се заменице, познато је, разликују по броју и лицу. Дакле, лице је код свих заменица **класификациона** категорија (деле се на личне и неличне), а код личних заменица истовремено и **лексичкодеиктичка** категорија везана за ванјезичну стварност.¹⁴ Садржај личних заменица заснован је у првом реду на уочавању и издвајању улога учесника у комуникацији: говорно лице (*ја, ми*), саговорник (*ѝи, ви*) и лице, односно лица која не учествују у разговору (*он, она, оно; они, оне, она*). Исто то се у глаголским облицима појављује као пропратни елемент, односно као морфолошко обележје. Захваљујући овом обележју, вишефункционална употреба глагола остварује се на првом месту у оквиру предикативности, при приписивању најразличитијих радњи, процеса и својстава појму истакнутом у функ-

¹³ Уопштавање наставака за номинатив множине великог дела именица у српском језику свакако је имало подршку у номинативу именичке заменице за III лице множине.

¹⁴ Претпоставља се да је одређење лица као претежно глаголске граматичке категорије у највећем броју граматика разних језика условљено дидактичким потребама (Клајн 2000: 90). Чини се, међутим, да такав приступ лицу штети управо тим потребама.

цији субјекта, – првом или говорном лицу, саговорнику, или било коме другом, било чему видљивом и невидљивом, постојећем и непостојећем. Дакле, лице је код глагола **морфолошкодеиктичка** категорија, неретко само **морфолошкоконгруентна**, која такође може бити извор редуванце у језику. Редуванца се, међутим, избегава ненаглашавањем, односно не-исказивањем ознаке за лице коме се дато својство приписује, пре свега за говорно лице и саговорника. Та појава је у српском језику вероватно условила јасно морфолошко маркирање обележја за прво и друго лице оба броја у свим глаголским облицима, док треће лице, које бива означено именицом или заменицом (именичка заменица за III лице, неличне именичке заменице и демонстративна заменица за идентификацију), – остаје „необележено” (јд.) или се у функцији његове ознаке појављује већи број различитих морфема (мн.). Треба напомињати да облици III л. јд., напоредо са неутрумом заменица и придевских речи (укључујући глаголске придеве), имају и општије синтаксичке функције (о тим посебним функцијама III л. јд. и неутрума в. Клајн 2000: 101–104, 106–119). Са овог аспекта посматрано, заменице су са својим морфолошким обележјима централна категорија језичког система која представља својеврсну спону међу именицама и глаголима, а са друге су стране функционално, лексички или и морфолошки повезане и са другим пунозначним речима (придеви и прилози). У личним глаголским облицима граматичка морфема, уз специфично глаголска значења, носи значење лица (базично својство заменица), броја и рода (базично својство именица). Треба истицати и то да граматичке категорије броја, (рода), и лица немају одговарајуће алтернативе на другим језичким нивоима, да су оне најстабилнији елементи система и да карактеришу већину сродних нам језика.

1.4. **Падеж** је, такође, примарно, обележје именица, односно именичких речи. Будући да се у комуникацији различити ситуационо повезани појмови означени именицама доводе у различите врсте веза и односа, падеж као граматичка категорија својствена именицама исказује те односе. Због тога би, кад у школским граматицама говоримо о употреби падежа, било потребно говорити о значењским односима, а не о значењима падежа. У флективним језицима, какав је српски, најважније врсте односа су обележене граматичким морфемама, које уз функцију падежа имају и функцију ознаке рода и броја, категорија са битно друкчијим системским функцијама. Ово говори да је код именица и осталих именичких речи падеж чисто граматичка, односно **морфосинтаксичка** категорија.¹⁵ Код придевских речи падеж је, у истој мери у којој род и број, морфолошкоконгруентно обележје, јер у различитим односима не могу стајати особине које су означене или на које је упућено придевским речима, већ само појмови као носиоци датих особина. Мањи системски распон категорије падежа (својствена само именским речима), у односу на род, број

¹⁵ Падеж је представљен као морфолошка и синтаксичка, односно морфосинтаксичка категорија у граматици за средњу школу (Станојчић-Поповић 2002: 287–288).

и лице, могао је погодовати томе да у појединим језицима и у делу говора српског језика падеж изгуби своја морфолошка обележја и остане претежно синтаксичка категорија. Томе је свакако морао погодовати падежни синкретизам и појава да и у језицима са добро очуваним морфолошким ознакама падежа исти облик уз различите предлоге исказује различите значењске односе, из простог разлога што је број могућих односа које граматичким средствима треба означити много већи од броја падежних облика којима језик располаже. Независно од средстава којима се изражавају падежни односи, падеж као (морфо)синтаксичка категорија није условљен значењским типом поједине именице, већ само могућим типовима односа међу означеним појмовима.

2.0. Све остале граматичке категорије својствене су само једној врсти речи. То је вероватно потпомогло да оне, као категорије мањег системског распона, а каткад и од мањег системског значаја, буду изложене делимичном или потпуном морфолошком потирању у појединим дијасистемима српског језика.

2.1. Категорија **придевског вида** почива на функционално-семантичком својству придева да означавају неку од особина својствених одређеном појму, али и на чињеници да се означеном појму могу приписати различите особине у оквиру одређеног типа карактеристика.¹⁶ Директно приписана особина, везана за спољна или унутрашња обележја именованог појма, служи као средство за квалификацију, а у српском језику истовремено може послужити и као врло економично средство за идентификацију именичког појма. Између више истоврсних објеката један се издваја као предмет разговора познат учесницима у комуникацији по неком свом својству, а на његову познатост, односно одређеност, упућује се обликом одређеног вида употребљеног придева у атрибуту. Ово говори да је придевски вид обличка категорија везана за ситуациони аспект односа учесника према предмету разговора, па се најпре може сматрати **морфолошкодеиктичком** категоријом. Видску разлику могу исказати само они придеви који означавају својства општијег карактера, обично везана за одређени тип неопозитних карактеристика. Због тога не можемо казати да је било који присвојни придев, придев месног или временског значења, без обзира на његова формална обележја (*Пейров, земунски, овдашњи*), једног или другог вида,¹⁷ јер они увек исказују по значењу врло одређено својство датог референта (Ако је нешто Миланово, то за оног ко зна Милана не може бити неодређено, а ако знамо да наш саговорник не зна Милана,

¹⁶ Нпр. једна конкретна свеска истовремено може бити различита по боји корица (нпр. *јлава* или *зелена*), по дебљини (*џанка* или *дебела*), по старости (*нова* или *сџара*) и сл. – што су њена видна спољна обележја, док по својству припадности може бити само или *моја* или *Пейрова* или *наша* (*заједничка*) или *нечија*. То узрокује појаву да својство припадности не може имати двоструку, квалификацијску и идентификацијску функцију.

¹⁷ Стевановић нпр. констатује да присвојни придеви имају у облику ном. јд. само неодређени или само одређени придевски вид (Стевановић 1975: 251–252).

мораћемо му објаснити о коме је реч, или именички појам нећемо одређивати по том својству).¹⁸ У језичком систему паралелу (допуну) придевском виду представљају одређене демонстративне заменице, деиктичке речи међу којима се функционално издваја заменица за идентификацију (*овај*), заменица за квалификацију (*овакав*) и заменица за квантификацију (*оволик*). Заменица *овај*, која се карактерише самосталном (именичком) и несамосталном (придевском) употребом, независно од своје употребе има идентификацијску функцију, увек упућује на конкретни појам (или конкретну ситуацију) одређене, вербално назначене или неназначене особине (*Дај ми ову (ћлаву) свеску: Дај ми ову*).¹⁹ Ова системска резерва, много експлицитнија од морфолошког обележја вида, – којем је и у говорима са четвороакценатским системом у низу облика једино дистинктивно средство постао акценат, често само квантитет, – вероватно је омогућила да категорија придевског вида нестане из већег дела српских говора.

2.2. Компарација придева је **морфосемантичка** категорија²⁰ заснована на неодређености у значењу описних придева, често и на израженој субјективној процени придевског садржаја.²¹ Особина приписана датом појму прецизира се поређењем са заступљеношћу исте особине код других појмова на које се мисли или о којима се говори. Важно је наглашавати да су придеви у српском језику по компарацији и виду делимично променљива врста речи и да је та променљивост увек условљена типом придевског значења. Као језичка категорија која на морфолошком нивоу карактерише само део придева и њима сродне прилоге, синтетичка компарација српског језика бива у појединим његовим дијалектима потиснута и замењена језичким средствима аналитичког типа.

2.3. У граматицама српског језика најнеуједначенији је приступ категоријама које карактеришу глаголе. Негде се све одређују као граматичке (вид, глаголски род, стање, лице, време, начин, број, граматички род, Станојчић-Поповић 2002: 104–108),²² негде се прве две (или три) издвајају

¹⁸ Стога не можемо казати ни да се придеви који „у номинативу немају облике неодређеног вида” /.../ „у предикату употребљавају у облику одређеног вида” (Стевановић 1975: 252), јер се категорија вида не може испољити у предикату.

¹⁹ Употребљена самостално, ова демонстративна заменица упућује на појам са особиним да је у одређеном просторном односу према учесницима у комуникацији.

²⁰ Р. Симић компарацију не укључује у граматичке особине придева (где су *вид*; *род*, *број* и *ћадеж*), већ о њој говори у оквиру општих особина придева, наредо са значењем (Симић 1996: 130–137).

²¹ Кад год субјективна процена изостаје, пре свега код изразито опозитних семантичких односа појединих придева (исп. *жив* : *мрћав*, *ћо* : *обучен*, *бос* : *обувен*), придев се у свом примарном значењу не степенује.

²² Испод наслова *Грамаџичка категорија глаголског вида* у наведеној граматици стоји констатација да је глаголски вид „ознака (класификациона) разлике у трајању радње, стања или збивања које глаголи као лексичке речи означавају” (104). У Приручној граматици (Барић / Лончарић... 1979) вид се разматра у оквиру наслова Глаголске категорије (147–152), а са скоро поновљеном класификацијом и у делу *Значење глагола* (146–147).

од осталих, које се називају категоријама променљивости (или *облици глагола* или *обличке категорије*), Стевановић 1975: 324–328, Миновић-Ајановић 1981: 148–153, Кликовац 2002: 91–94); неједнако се приступа пару опозиција актив – пасив и актив – медиј; неусаглашени су приступи глаголском роду у најширем значењу тог термина,²³ итд. Узроци за то су свакако садржани у чињеници да се наш глаголски систем, са више аспеката посматрано, битно разликује од глаголских система у другим несловенским, па и словенским језицима, а да се при његовом опису, по традицији, имплицитно води рачуна о стању у другим језицима. Чини се да би за оне који на општеобразовном нивоу изучавају српски језик као матерњи било прихватљивије да се издвајају језичка средства, односно језички нивои на којима су поједине универзалне језичке категорије исказане у том конкретном систему. Опис језичког система у педагошке сврхе не треба да буде заснован на његовом имплицитном поређењу са другим језичким системима. (Оваква имплицитна или и експлицитна поређења била би за учење матерњег језика корисна на равни дијасистема, односно на равни књижевни језик – дијалекти.) Ако апстрахујемо обележја других језичких система, јасно је да су у српском језику категорија глаголског **рода**, односно транзитивност, и опозиција актив : медиј, – **лексичкосемантичке** категорије, да се глаголски вид исказује творбеним средствима (изузимајући, двовидске глаголе и ретке лексичке парове), те је, такође, **лексичкосемантичка** категорија,²⁴ а да се остале граматичке категорије својствене само глаголима испољавају на морфолошком и синтаксичком нивоу (време, модус, стање (актив : пасив)).²⁵ Из разлога што се информативни садржај глаголског времена и начина испољава у контексту, односно у говорном чину: време на временској релацији комуникативни чин – референт, а начин на релацији пошљалац – порука (потенцијал) или порука – прималац (императив), – ове граматичке (морфосинтаксичке) категорије би се истовремено могле окарактерисати и као прагматичке, односно, **граматичкопрагматичке** категорије. Сви остали облици глагола

²³ У Приручној граматици (Барић / Лончарић... 1979) категорија *глаголског рода* се не помиње ни у оквиру поглавља Значења глагола, нити међу Глаголским категоријама (143–147). Међутим, у делу посвећеном повратним глаголима, оперише се терминима *прелазни глагол* и *непрелазни глагол* (154–155), чији се садржај даје тек у оквиру Синтаксе (347).

²⁴ Онако како се именице и остале врсте речи разликују у значењу, и глаголи се, са различитих аспеката посматрано, по значењу разликују у виду, стању (актив : медиј) и у глаголском роду. Утицај ових семантичких категорија на систем облика датог глагола и на везе које дати глаголски садржај омогућава или онемогућава, чини се да није ништа већи од утицаја значења именице на граматички број и на типове атрибута који се уз њу могу појавити, или пак од утицаја значења придева на вид и компарацију. Ипак, чињеница да глаголски род и стање имају пресудан утицај на могуће типове реченичних структура, у великој мери их квалификује и као синтаксичке категорије.

²⁵ За ове граматичке категорије, заједно са лицем, глаголским родом и граматичким родом и бројем, каже се да су „такође и морфосинтаксичке категорије” (Станојчић-Поповић 2002: 77).

су ма̀е или више повезани са другим врстама речи (именице, придеви, прилози) и њима својственим функцијама.²⁶

Општа карактеристика базичних грама̀тѝичких обележја чија су изворишта у семантици одређених врста пунозначних речи су да она не захватају све речи или све значењске класе врсте у којој им је извориште. Грама̀тѝички род именица за ознаку лица није увек у сагласности са природним карактеристикама основаним на полности, нити се све именице мењају по броју; разликовање лица, односно учесника у комуникацији, није карактеристично обележје свих заменица (исп. нпр. заменицу за свако лице); сви придеви не могу изразити разлику у виду и не могу се поредити; основни, прости глаголски облици временског значења условљени су глаголским видом; опозитност глаголског стања (актив : пасив) је условљена глаголским родом (транзитивност); променљивост глагола по лицима је често условљена глаголским стањем (актив : медиј) и сл. За разлику од ових, грама̀тѝичка обележја која нису истовремено и семантичка, чије је садржај у целости фундиран у грама̀тѝичкој структури језика, или она која се са једних речи преносе на друге као њихова конгруентна обележја, скоро без изузетака захватају читаве врсте речи. Готове све именичке речи се мењају по падежима, све придевске речи су променљиве по роду, броју и падежу, готово сви глаголи су променљиви по броју (и роду).

ЛИТЕРАТУРА

Барић/Лончарић... 1979: Eugenija Barić, mr Mijo Lončarić, mr Dragica Malić, dr Slavko Pavešić, mr Mirko Peti, mr Vesna Zečević, Marija Znika, *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.

Бугарски 1996: Ranko Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Čigoja štampa-Biblioteka XX vek, Beograd.

Дешић 1999: Милорад Дешић, *Лексичко-семантичке категорије и опис српске граматике*, Актуелни проблеми граматике српског језика, Градска библиотека Суботица – Народна библиотека Србије – Институт за српски језик САНУ, Суботица – Београд, 49–52.

Ивић 1995: Milka Ivić, *Lingvistički ogledi*, Biblioteka XX vek, Slovoграф, Beograd, 1–223.

Ивић 2000: Milka Ivić, *Lingvistički ogledi, tri*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1–194.

Клајн 2000: Иван Клајн, *Лингвистичке студије*, Партенон, Београд, 1–259.

²⁶ У Приручној граматици стоји констатација да је стање у глагола „izraženo leksički i tvorbenim sredstvima, posebno u povratnih glagola povratnom zamjenicom se” (Барић / Лончарић... 1979: 153). Остало је недоречено шта се подразумева под тим средствима, посебно творбеним, ако се овде не мисли да је глаголски придев трпни творбена категорија.

Кликовац 2002: Душка Кликовац, *Грамаџика срџскога језика за основну школу*, Српска школска књига, Београд 2002.

Кордић 1999: Сњежана Кордић, *Грамаџички оџис конциџиран џрема функционално-семанџичким кайеџоријама*, Актуелни проблеми грамати-ке српског језика, Градска библиотека Суботица – Народна библиотека Србије – Институт за српски језик САНУ, Суботица-Београд, 43–48.

Миновић-Ајановић 1981: Dr M. Minović, M. Ajanović, *Srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik* (II dopunjeno izdanje), Svjetlost – Zavod za udžbenike i nastavna Sredstva, Sarajevo.

Мразовић-Вукадиновић 1990: Павица Мразовић, Зора Вукадиновић, *Грамаџика срџскохрваџског језика за сџџранце*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад.

Симић 1996: Радоје Симић, *Срџска џрамаџика за средње школе*, МХ „Актуел”, Београд.

Станојчић-Поповић 2002: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамаџика срџскога језика* (VIII прерађено издање), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Стевановић 1975: Михаило Стевановић, *Савремени срџскохрваџски језик I*, Научна књига, Београд.

Тополињска 1999: Зузана Тополињска, *Кад Срби уче срџски...*, Актуелни проблеми грамати-ке српског језика, Градска библиотека Суботица – Народна библиотека Србије – Институт за српски језик САНУ, Суботица – Београд, 159–164.

Тополињска 2002: Зузана Тополињска, *Анџроџоценџична џеорија језика и срџски џадежни сисџем*, Јужнословенски филолог LVIII, САНУ и Институт за српски језик САНУ, Београд, 1–13.